

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

M 118

SÅR OCH SÅRBEHANDLING SAMT BLODSTILLANDE METODER.

Folkmedicinska och därmed sammanhängande ämnen behandlas i följande frågelistor: M 99 (Husdjurssjukdomar), M 100 (Om kloka, trollkunniga och vismän), M 101 (Koppning och åderlätning), M 116 (Invärtes medel), M 120 (Rökning och därmed besläktade metoder), M 121 (Salvor och plåster), M 123 (Sjuk och frisk), M 125 (Läkare och läkemedel), samt vidare i ett antal planerade frågelistor om övriga slag av huskurer, medicinalväxter, bad samt magisk folkmedicin.

Sårbehandlingen och de blodstillande metoderna intaga en viktig plats bland huskurerna. Här avses i huvudsak behandlingen av sårskador samt bristningar av blodkärl men ej sårnader i huden, som uppkommit genom utslag och andra hudsjukdomar.

1. Beteckning för sår i allmänhet: sår, sårnad, und?
2. Beteckning för stort, elakartat eller gapande sår: ettersår, flisa, fulsår, glipa, ljotsår, märke, osår?
3. Beteckning för mindre djupt sår: hullsår, köttsår?
4. Beteckning för grunt, mindre sår: blaffa, blemma, blä, bläddra, hudsår, kvesa, repa, ripa, rispa, skavank, skinnresa, skinnsår, skråma, skura, snubba, sårblemma, sårknart?
5. Beteckning för sår, som uppstå genom att huden av våda skrapas av: skinrossa, skinnskudda?
6. Beteckning för långsträckt sår: sårkavel, sårrävel.
7. Beteckningar som direkt ange sårets uppkomst och art: eggsår, frätsår, gnag; gnagsår, huggsår, kattarev, klösrev, knivsår, krossår, liggsår, lutsår, nagelilska (med naglar rivet sår), rötsår, picksår, skav, skavsår, skognag, sockknag, skrapsår, skärsår, skävdsår, sprekna, spricksår, sticksår, strumpskav? Jfr frågorna nedan.
8. Beteckning för sår eller sårblåsa, som uppkommit genom klämning, stöt el. dyl.: blodblemma, blodblåsa, blodskälla, flosa, flåsa, skällflåsa, vassflåsa; för att vara rödflammig efter stötar eller därav föranledda sår: flosot, blodsprängd, blodspräckt?
9. Särskild beteckning för vådasår och banesår: örslahugg?
10. Särskild beteckning för sår, uppkomna genom slagsmål: häljeskråma? Skulle sådana sår mätas och hur skedde detta (halv-kvarterslångt knivsår)?
11. Andra beteckningar för sår: bresta, brista, brossa, pippe?
12. Beteckningar för att ådraga sig olika slags sår: skena (skära sig med lie), skuva, skrubba sig, skära sig, staka sig, sticka sig o.s.v.?
13. Beteckningar för sårig: skär, skärig, sår, sårun?

14. Kan ordet sår betyda värkande, öm eller sjuk: ha sårt huvud (ha huvudvärk), ha såran kvid (ont i magen)? Känner man till, om ordet sår kan användas om verktyg, t.ex. såra knivar, såra bössor? Vad betyder ordet i sådana uttryck?

15. Benämningar på blodet och kraften i blodet: makten, svetten, det röda, den lille röde, blodmakten?

16. Beteckningar för levrat blod: blodkamp, blodklimp, blodslamsa, blodslippra, blodtjams, slimsk? Uttryck för att blodet levrar sig (flödet avstannar): skväller ihop, staggas sig, stocknar, storknar?

17. Beteckning för sårkant: sårbradd, sårbrädd, sårkvard? för att sårets kanter stå öppna: såret braddas, såret glesar sig. Beteckning för sårets mitt: sårtipp?

18. Beteckning för sårvätska: brännvatten, fettsav, fettsin, fjättsåg, ledsage, sved, svedvatten; för att såret fylles med sårvätska: såret daggar, ledsagar sig, vattnas, vätskar, vätskar sig, vätskas?

19. Beteckning för var: blodgorr, blodröt, gorr, etter, otäga, rådd, rådde, råt, röt smörja, våg, värk, vör; för varfylld blåsa: värkkoppe, värkknul, värkpåse; för varig: gorrig, ettrig, rätig, rötig, vågig, vågot (såret är varvurket)? Beteckning för den tapp av var, som bildas i såret: ondmoder, rötmoder, varmoder, vågmoder, värkkäring, värkmoder; för tunnare blodblandat var: blodröt, blodsås, blodvärk, värkblod? Vilken betydelse ansåg man, att varmodern hade för såret och dess läkning? Skulle varmodern borttagas och hur skulle detta tillgå?

20. Uttryck för att såret inflammieras och varas: såret brommar, galnas, gorrar sig, gorras, ilskas, ljotas, ondas, osåras, otägas, retas, råtas, rödar, rötas sig, rötskäres, rötvärker, värker, det har kommit galenskap i såret, det sitter illmutt i såret, såret bulnar, såret har tagit bulen?

21. Har man skilt mellan dödkött (frodskött, ruttnadskött, råk, surkött, råkasekött) och svallkött? Bildades en propp i dödköttet (dödköttproppen). Hur borttogs denna (genom att strö på dödköttepulver, d.v.s. bränd hundskalle, eller genom att bränna med lapis)?

22. Uttryck för att sår läka: battna, gro, gro ihop, gro åter, hela, helas, helna, kartna, läka, läkas, läka ihop, lövja, sårlopa? Ge exempel på ordens användning, t.ex. såret läker, såret groor, han läkte mitt sår. Beteckning för kroppens förmåga av självläkning: gott eller dåligt grodhull; gröhull, grödanhull, läkhull, läkkött; för att vara särskilt ömtålig för sår: sårklegig, sårkläcken?

23. Särskilda uttryck för god och dålig (sen) läkning: såret battnar från inåt, såret läker (normalt), såret groor ihop, såret är våheld, är långläkt, senläkt? Hur förfor man vid dålig läkning (avlägsnade sårskorpan och rengjorde såret)? Ansåg man, att sår ej kunde läkas under viss årstid, t.ex. ej under röt månaden? Hur invercade ny och nedan på sårets läkning?

24. Beteckningar för sårskorpa: blodband, flas, ruga, ruva, skån, såröke; för skorp-
nat, mindre sår: sårbläddra, sårplita; för att skorpa bildas på sår: såret ruvar sig,
skorpnar, skorvas över?

25. Beteckning för att skadad hud faller bort och ny bildas: huden flasar, huden
skjuter, skinnskjutning, såret hudar sig, hydar sig, skimmar sig?

26. Beteckning för att det kliar och sticker i såret mot läkningen: det härpar i
såret?

27. Beteckning för ärr: er, lask, märke, skässa, sårnäla, sårärke; för outplånligt
ärr: livstidsärke, minnesbit; för ärrig: laskig?

28. Känner man till uttryck som: varken är eller und (ingenting); sårtån (den öm-
ma punkten, i bildlig betydelse): gå på sårtån (ha det svårt), det var på sårtån (det var
nära att --), sårsidad (lättstött)?

29. Beteckning för person, som sysslar med yrkesmässig sårbehandling: sårbotare,
sårbotesa, sårdoktare, sårläkare, sårläkarinna, sårläkesa; för person som kan lindra
smärtor i sår: värkdövare? Har sårbehandling utövats av fältskär? Finnes annan beteck-
ning för sådan? Beteckning för att behandla sår: bota, hela, läka, ta tillbaka?

30. Har man några allmänna regler för behandling av sår, såsom att vid smörjning
och tvättning av sår begynna upptill och gå nedåt? Känner man till särskild medicin
för sår (ta in kvicksilver mot brännsår) eller viss dekokt eller dryck, som skulle
drickas av den sårade samtidigt med sårbehandlingen: sårdrick, sårdryck?

31. Brukade man låta ett sår blöda en stund, innan man började med läkebehandlingen?
Ansågs det bra, om såret blödde, sämre, om blon ej kom ut? Brukade man suga eller klämma
ut blod ur mindre sår, t.ex. sticksår?

32. Beteckning för stark blödning från ett sår: blodgång, såret maktrinner, är
maktrunnet, ljotblöder, det piprinner, ur såret? Särskild benämning på att förblöda: rinna
ihjäl, rinna till blods? Vad menas med dödsblod (kan icke stämmas)?

33. Stillade man häftiga blödningar ur större sår genom tillsnörning, sammanpress-
ning eller ombindning av de ådror, som skadats eller av sådana, som ansågs stå i för-
bindelse med dessa? Beteckning för sådant förband: blodband, såret blir blodbundet? Sat-
te man en pinne i bindan och vred om, eller lade man något hårt föremål under bindan,
ovanför det skadade stället, varefter man snörde till? Använde man stoppar av repat lin-
ne, mossor, blånor el. dyl., som man placerade över såret? Beteckningar och uttryck rörande
dylika tillvägagångssätt: nappa linnetrådar (repa charpi), dämma upp bloden etc. Jfr
frågorna nr 37 f.

34. Lade man på såret något som ansågs vara blodstillande medel: spindelnät, rök-
svamp, fnösksvamp, läkeblad (Plantago major), pulver av brända äggskal och skosulor

samt torkad kodynga, färsk svingödsel, smus, bränt linneskav, skörer, klockaxelbeck (beck från kyrkklockornas lager), smörkask (blandning av smält smör och socker), torrvedsskrap (skrap av tjärved), krut, aska, äggvita, honung, lim, salt, vatten och rågmjöl, sammanknädat, glödgat och pulvriserat? Jfr fråga 48 samt frågelistan M 121:Salvor och plåster.

35. Har man ansett det olämpligt eller farligt att rengöra sår? Skillnad häruti mellan olika slags sår? Om rengöring skedde, hur förfor man därvid (sköljde eller badade såret med vatten, brännvin, med jäst, utrörd i vatten, med skedvatten, kastade sitt vatten på såret)?

Särskilda medel, som skulle rena såret och påskynda läkningen? Hettade man t.ex. upp beck el.dyl. och lät det drypa i såret (bräa ihop)? Behandlades blott särskilda slags sår (vilka) på detta slags sätt? Tände man en med fett insmord tjärstieka och lät tjäran och fettet drypa på linneskav, som sedan lades på såret (tyrlo)? Lades sådant på ett färskt sår eller på ett halvläkt? Vilka salvor och plåster ha företrädesvis använts vid sårbehandling? Jfr frågelistan M 121.

Har man skilt mellan renande och läkande medel, som använts till bestrykning av sår? Har man smort sår med tjockändan av julljuset?

36. Har man ansett det befördra läkningen att linda om det redskap, varmed man skurit eller huggit sig? Skulle detta redskap sedan placeras på särskild plats?

37. Förbundos såren med tyg (linne)? Förfärdigade man särskilda linneförband eller slet remsor av linneunderkläder (särkslarvor)? Vad kallades binda eller lapp, varmed sår ombundos: binda, bindel, klut, ombindeklut, slarvtuss, smock, sludda, surra, sårludde, sårslarva, sårtrasa? Beteckning för att gå med omlindad hand: Har du dotra din med dig?

Använde man bark eller näver till förband (näverludd)? Hur behandlades dessa ämnen före användandet? Klövs t.ex. nävern, så att man erhöll blott det tunnaste mellanskiktet (tunnäver)? Uttryck rörande barkens eller näverns egenskap som förbandsmaterial: nävern dämmer upp blodet? Andra slag av dylika förband?

38. Hur band man om sår? Lindade man på något särskilt sätt för att få förband på olika kroppsdelar att sitta fast? Hur fästes ytterändan av bindan: tudelades och knöts, fästes med nål, ombands med tråd, t.ex. en tvinnad ulltråd för att bindan inte skulle kana?

Särskilda förband för vissa sår, t.ex. på fingrar eller tår: fingertuta, skinn-tuta, smock, tuta? Beteckning för att gå med förband på fingrarna: gå med smockade fingrar?

39. Hur har man skyddat sår mot kyla? Beteckning för att ett sår genom köldpå-

verkan blev förvärrat: det har kommit köld i det, har kommit kälen i det?

40. Benämningar för blodförgiftning? Vad ansåg man om dess uppkomst? Dess botande (binda om såret med osaltat fläsk, lägga en levande groda på såret för att suga ur blodet, taga tre stenar ur en bäck, trycka dem mot såret och lägga dem tillbaka (då såret blivit förskämt genom vatten)? Eller har man ansett blodförgiftning oundvikligen föra till döden? Ex.: Döden har kommit i såret (han har fått blodförgiftning)?

41. Särskild beteckning på kallbrand i sår? Hur kunde man förebygga kallbrand (genom att bära en nål över såret, när man gick över kyrkogården)? Kände man till någon bot för kallbrand? Har det förekommit att en person själv amputerat en lem, som angripits av kallbrand? Har någon annan person vågat hjälpa till med dylik operation?

42. Beteckningar för spricksår i allmänhet (i ansiktet, på läpparna, på händerna, fingrarna, på fötterna och tårna): bresta, brosta, rynnor, sprekmar, självspricka, självent? Beteckning för att en person har spricksår (eller andra sår) på händer och fötter: sårhänt, sårfotad, sårfött?

Om behandling av händernas hud se planerad frågelista om Skönhet och skönhetsvård.

43. Beteckningar för sprickor under tårna: halshugget, halshuggetå, surtå, sådbo (av i huden inträngande sådor), sårtå? Hur behandlades sådant sår: omlindades med en i tjära doppad ullgarnsände, tvättades med egen urin, beströks med egna excremonter?

44. Beteckningar för såriga fötter: fotskälla, sårfote, sårfötter, trana, tranhack, tranpicka? Troddes fotsår uppkomma genom en särskild mask (ilbrådsmasken) och vad kallades såret i så fall (ilbrådssår)? Hade man några särskilda behandlingsmetoder för fotsår, t.ex. att tvätta det med lutgröt (gröt av aska och havremjöl)? Eller har man trott sig kunna få bot genom att stiga på en grästorva, som sedan skars upp och hängdes på en gårdsgårdsstör? Vilken innebörd hade en sådan handling?

Beteckningar för sår på fötterna (hälarna), som ansågos uppkomma genom barfotagång (mot stenar): blodflen, flen, staksår, stenflen, stendlämma, stenlöp, stenstöt, stenvred? Hur botades sådan skada? Satte man t.ex. foten på en upphettad och med vatten avkyld sten? Lät man varbildningen - om sådan uppstod - utveckla sig för att sedan skäras?

Har det förekommit att man den tid, då man började gå barfota, gned in fotsulorna med tjära för att göra dem mera motståndskraftiga?

45. Beteckningar för bensår: tjärbensår? Vad menade man med surben (sårben)? Vilka botemedel användes häremot? Ansåg man att ros (benros, rosben) uppstod genom bensår? Skilde man på olika slag av ros på benen: släktaros, flyganderos? Har man botat ros med bastustopp (pörtstrasa, rosstoppa) och hur har detta tillgått?

46. Beteckningar för sår på munnen: getkoppor, munsår, munsåll, sårmun, skrufelsår? Hur behandlades sådana sår? Beströk man dem med särskild olja eller salva, el-

ler kokade man ett fikon eller årsskott av gran (granstrunt) i mjölk eller annan vätska och band på över natten?

47. Beteckning för hudlöshet (i ljumskarna, på insidan av tjocka låren, i armhålorna, under bröstet): gångsår, nötsår, rövsved, skärna? Brukade man pudra sådana sårnader och varmed (maskmjöl, nikt, pufflamjöl, blagmjöl, pysmjöl, potatismjöl)? Tvättade man med egen urin?

48. Beteckningar för brännskador: brännsår, brunasår, svedsår? Beteckning för den vattenfyllda blåsa, som uppstår vid brännsår: blänna, vattuskälla? Vilka medel användes för att lindra smärtan och läka såren (aska av bränt linne, grädde och lammspillning, riven rå potatis, spott, snor, svinister, svingalla, björngalla, linfrögröt, linolja, lag av lindbark, saft av aloe, äggvita, sirap, mjöl, salt, saltlake, brännvin, humlehoning på brännvin, rigabalsam)? Uppgiv benämningar och tillvägagångssätt.

Har man ansett, att smärtan av ett brännsår lindrats genom att man bränt det ånyo?

Trodde man att ett brännsår fräter (vidgas) ett visst antal dygn, om man ej vidtar vissa åtgärder? Hur skulle detta förhindras (genom särskild läsning, och spottning tre gånger)?

Har man känt till tron, att ett brännsår lindrades om man lade på tre hår från ryggen av en hund eller om såret slickades av en person, som slickat slemmet från ryggen av årets första groda och låtit det torka på tungan?

49. Beteckningar för frostskador: fryse, frösår, ömkyla, ömkyll? Beteckning för att förfrysa sig: frö sig, sårfröda sig, sårfrösa sig, ömfröda sig, ömfrösa sig? Uttryck för att en frostskada övergick till sår: frysen gick opp, såret skinnlöpte? Hur förebyggde man, att frostskadan slog upp till sår (gnida med snö, låta den förfrusna stanna i kallt rum, gnuka åt såret)?

Vilka läkemedel använde man mot frostsår (svingalla och brännvin, björngalla, färskt råttskinn, harull doppad i brännvin)? Brukade man tillreda och hålla i beredskap någon särskild salva mot frostskador (av aloestjälkar)?

Vidtog man några skyddande åtgärder mot frostskador (tvätta händer och fötter med egen urin, tvätta händerna i första snön för att ej bli handfrusen det året)?

50. Vilka behandlingsmetoder och beteckningar känner man för andra särskilda slag av sår, t.ex. skavsår och liggsår? Trodde man, att liggsår var ett dödstecken?

51. Beteckningar för blödningar från inre organ och blodkärl: blodgång, blodstörtning, blodstörtande, makten har lossnat? Särskild beteckning för blödning från hemorrojder (skjutblod)?

52. Brukade man för att stilla blodflöde i brustna blodkärl binda hårt om på annat ställe som genom ådror ansågs stå i särskild förbindelse med det blödande organet? Band man t.ex. om fotlederna vid underlivsblödning (jfr om näsblödning nedan nr 53).

Pressade man ihop en åder genom anbringande av någon tyngd, eller hur förfor man i annat fall?

53. Beteckning för näsblödning; för leverad klump av näsblod: blodbuse, blodskova? Hur behandlades näsblod? Band man om vänstra lillfingret? Varför? Lade man en kall nyckel mot ryggraden eller i nacken på den blödande eller annat kallt föremål, t.ex. en isbit mot näsroten på den blödande? Klände man hårt till om nacken eller lade en tegelsten emot? Använde man flera av dessa metoder samtidigt?

Andra medel mot näsblödning (ättiksomslag, spindelväv, bränt harhår, färsk häst- och svinspillning)? Stoppade man fnöskbitar eller röksvamp i näsan eller strödde in något pulver och varav bestod i så fall detta?

Känner man till sådana medel som att lägga en vigselring under tungan, låta bloddroppar falla på en spindel, slå in en blodbestruken kil på olika sätt, läsning o.s.v.?

Vad kallade man en enda droppe blod, som kunde falla ned ur näsan (fegblod) och vad ansågs den betyda?

54. Beteckning för underlivsblödning: blodgång, mista makten? Vilka botemedel har man känt till (koka krenblad av pioner och ta in, släppa glödande kol av pilträ tre gånger mellan linnet och kroppen under läsning, ha försvuren jord i en påse i sängen, oförmärkt ta i prästens rock, prästkappan eller mässhaken)?

55. Kände man till någon behandlingsmetod för lungblödning och magblödning? Särskilda beteckningar?

56. Brukade man låta patienten intaga någon särskild kroppsställning vid olika fall av blodstillande behandling?

57. Känner man till sättet att förebygga förblödning genom att stämna blodet? Vilka beteckningar hade man för sådant förfarande (stämna, stä, stagga, stänga, ställa el. stilla blod)? Hade man någon särskild benämning på person som kunde denna konst (bloddämmare, blodstämmare)?

Vad trodde man om förmågan att stämna blod? Var det sällsynt att någon ägde denna förmåga, eller var den ofta förekommande? Ansåg man den vara medfödd, eller senare förvärvat? Vad ansåg man om arten av densamma, ex. att det var "tankekraft", att det var "de höga och kraftiga orden, som verkade", e.d.? Ansåg den kunnige det vara en så ömtålig förmåga att han helst ej talade om den för att ej förlora den? Fick han lära ut konsten eller ej?

58. Vad vet man om hur blodstämningen tillgick? Känner man till någon läsning (blodord)? I så fall återgiv denna. Förekom det att man ej hade någon särskild formel, utan i stället läste Fader vår rätt eller baklänges?

Förekom samtidigt med läsningen även andra åtgärder (på olika sätt använda kniv eller yxa; stryka blod på en kil och slå in den igen; blåsa, spotta; bita i vänstra

tummen, sno motsols, se den sårade skarpt i ögonen, ta i såret; rita kors, använda en röd tråd, använda något söndagsarbetat, läsa över en kvastpinne med 3 leder på, lägga på en slant o.s.v.)?

Känner man till att blod kan stämmas på avstånd, utan att den kunnige behöver se patienten? Förekom därvid särskilda bestämmelser, t.ex. att den som stämmer blodet skall veta den sjukas namn, minnas hans anletsdrag, skall sätta sitt vänstra ringfinger mot sin egen kropp på ett ställe motsvarande såret e.d.? - Har man hört berättas att någon kunnat använda sig av en annans förmåga att stämma blod genom att tänka starkt på denne?

Har det hänt att blodet blivit så "hårt stämt" att den skadade svimmat eller fått diarré? Vilket utseende har såret företett sedan blodet stämts?

Kunde man på magisk väg stämma blod även utan läsning (ex. genom att fukta tummen och sätta på såret, genom att hålla roten av en blåklint i handen e.d.)?

Känner man i orten till några bestämda fall, då blod stämts? I så fall återgiv dessa berättelser. Har det även förekommit att personer stämt blod till döds på djur, för att bevisa sin makt? Ansåg man att en person med dylik förmåga ej borde vara närvarande vid slakt, emedan blodet då ej rann från slaktdjuret? Verkade hans förmåga i dylika fall med eller mot hans vilja?